

2. LES ERMITES DEL TERME DE SANTA POLA

Andreu Martínez i Medina

2.1 L'ermita del Cap, segle XVIII

La més antiga de les ermites de Santa Pola que ens ha arribat és, amb tota probabilitat, l'ermita del Cap, actualment sota l'advocació de la Mare de Déu del Roser o del Rosari. Si bé només disposem de documents notariaus, cartogràfics i bibliogràfics que l'esmenten al llarg de tot el segle XIX, és probable que els seus orígens es remunten a la segona meitat del segle XVIII.

Des que tenim notícies d'aquesta xicoteta capella rural (emplaçada a les falces dels penya-segats de la serra de Santa Pola), aquesta ha estat dedicada a la Mare de Déu de l'Assumpció; almenys així resen els plans històrics de l'Ajuntament d'Elx amb anterioritat a 1946. No obstant això, en la documentació conservada a Santa Pola, aquesta xicoteta església passa a denominar-se de la Mare de Déu del Roser. Aquesta duplicació de devocions podria deure's, com bé explica Antoni Mas, a certes ànsies independentistes de la població de Santa Pola. Per als ciutadans d'Elx l'ermita estava sota la protecció de la seua patrona, mentre que per als de Santa Pola estava sota l'advocació de la seua "altra" Mare de Déu, la del Rosari, el nom i la tradició

de la qual va ser portada a la localitat a finals del segle XVIII pels repobladors que procedien d'Elx.

Aquest aparent litigi es va cloure definitivament l'any de 1946, data en què es delimita oficialment el perímetre del terme municipal de Santa Pola. Aquell mateix any, l'octubre de 1946, l'Ajuntament va emprendre obres de reconstrucció en l'ermita. Potser aquesta es trobara en un lamentable estat a causa dels desastres de la recent guerra o al simple pes de l'edat acompanyat de l'abandonament. En qualsevol cas, tant la tradicional Romeria del Cap, que els santapolers celebren cada 24 de juny, com les ànsies de reafirmar una independència acabada d'aconseguir (no es pot oblidar que la xicoteta església defineix el límit nord del territori municipal) podrien ser raons que motivaren la restauració d'aquesta petita ermita.

L'actual ermita no ha de ser molt distinta d'aquella que va existir fa ja dos segles. Es tracta d'un diminut temple de planta rectangular (de 2,80 x 4,60 m incloent-hi uns murs de maçoneria de 0,50 m) i volum prismàtic de només 3 m d'alçada, coronat amb una coberta a dues aigües de teula plana alacantina (segurament de 1946) i amb una espadanya (amb campana) en el seu front d'aires colonials. Aquesta arquitectura popular es completa amb uns murs baixos flanquejant l'accés, els quals fan al mateix temps de bancs de descans per al peregrí o viatger. Aquesta xicoteta esplanada ha sigut ampliada amb una nova plataforma i uns nous murs, més esvelts, que reafirmen la voluntat ordenadora del xicotet eix longitudinal que naix al mar i finalitza a l'altar on es troba la imatge de la Mare de Déu. L'espai interior, quasi cúbic, és prou fosc perquè només existeix una obertura a l'exterior: la pròpia porta d'entrada.

No obstant això, aquesta ermita té encara molts misteris sense resoldre i grans dosis d'encant. Dels primers, a més dels relatius al perquè de l'ambigüitat d'advocacions, està el fet que la seua orientació no responga a l'establiment canònicament: tota església que s'aprecie disposa la seua capçalera a llevant, encara que en el segle XVIII aquesta prerrogativa ja estava en desús. Dels segons, podríem ressaltar el seu perfil recte i el seu color blanc, definint una silueta geomètrica, quasi abstracta, que es retalla contra l'accidentada orografia de la muntanya o es destaca sobre l'horitzó blau del cel i la mar, com succeeix en tantes esglésies i mesquites que poblen les terres que banya la Mediterrània.

2.2 L'ermita del Calvari, segle XIX

Seguint un cert ordre cronològic li correspon el torn a l'ermita del Calvari. Aquesta podria datar-se al llarg del segle XIX. Òbviament, aquella primigènia construcció no seria igual que l'actual. Les escasses imatges que es conserven, anteriors a la guerra de 1936-39, la defineixen com una xicoteta església de característiques constructives molt similars a l'ermita del Cap: blanca i de perfils rectes, encara que de majors dimensions.

L'ermita del Calvari es troba al final del "calvari": el conjunt de 14 estacions del via-crucis, les quals es materialitzen en els mollons que jalonen el tossal que dona l'esquena al nucli històric de Santa Pola. La construcció d'aquests "calvaris" és una tradició pròpia del món catòlic que, com a resposta a les dissidències protestants, va decidir exaltar els seus dogmes. Els "Calvaris" i la "Setmana Santa" tenen el mateix origen barroc a partir de mitjan del segle XVII. No obstant això, en les poblacions de poca importància, aquestes xicotetes fites de peregrinatge es van construir al llarg del segle següent; la geografia alacantina presenta interessants conjunts d'aquestes dates com són els calvaris de Callosa de Segura, Castalla, Gata, Xàbia o Pedreguer, entre altres.

En realitat el procés era molt simple: la població, per a demostrar la seua fe, elegia un promontori als afores del poble. A la cúspide s'erigia una ermita, i el camí sinuós que l'atrapava es jalonava amb els monòlits que representaven cada un dels misteris de la passió de Crist. La senda, en pendent, solia ser prolongació d'un carrer del poble que partia de l'església parroquial o encastava amb aquesta mitjançant itineraris fàcilment reconeixibles. Les processons partien del temple principal, recorrien els carrers del poble ja elegits fins a encarrilar-se per l'últim, quasi sempre en pendent, que eixia del poble i conduïa el peregrinatge fins al tossal coronat amb l'ermita. Allí es venerava un Crist, ja fóra l'Ecce-homo, Natzaré, Jesús Crucificat o als braços de sa mare, la Piedad, sempre rememorant un dels episodis dolorosos.

Aquest és, també, el cas del calvari de Santa Pola. L'església de la localitat, a mitjan del segle XIX, es trobava en el seu actual emplaçament, encara que amb una altre disseny i estructura. Des d'allí partia la comitiva del via-cruis en direcció nord, passava per la plaça Major d'aleshores (hui del Mestre Quisllant) i s'encarrilava al carrer del Calvari; no per un altre motiu rep aquesta denominació, almenys, des de 1863. El carrer, en pendent, conduïa a l'inici de les estacions del calvari, als contraforts de la serra; potser per això aquest mateix carrer es denominara des de 1812 com de la Serra, on conduïa. Una vegada allí es resaven els misteris i s'ascendia, a poc a poc, fins arribar a l'ermita, en l'interior de la qual esperava, tal vegada, la mateixa imatge que hui es venera allí: la Pietat. Aquestes coincidències pareixen apuntar que el Calvari de Santa Pola es va executar entorn a 1850.

A més, aquella xicoteta ermita del segle de les epidèmies canviaria la seua fisonomia en moments de major fervor religiós, com els viscuts per la societat espanyola en la dècada de 1940, després de la guerra. L'actual siluetta, més pròxima a un eremitori musulmà, data de 1944 segurament, quan es beneïren les fàbriques trasformades. Les obres i les formes semblen ser d'Antonio Serrano Peral, arquitecte d'Elx i vinculat a Santa Pola en aquells anys pels edificis del Mercat d'Abastiments (1935-38) i els fonaments del Grup Escolar Verge de Loreto (1935-57).

L'actual ermita ha de ser una ampliació de la primitiva. Es tracta d'un xicotet temple de planta rectangular (d'uns 3,30 x 10 m), conformat per l'addició de tres quadrats: el primer, des de l'accés, configura la nau; el segon, defineix el suposat creuer, i el tercer, a partir de l'altar, tanca la sagristia. Cada una d'aquestes parts es cobreix de forma diferent d'altures distintes, entre els 3,30 i els 4,50 m. La nau i la sagristia tenen les cobertes planes mentre que el creuer es tanca amb un casquet esfèric. La composició volumètrica, d'aquesta manera, acusa els perfils cúbics de cossos geomètrics simples amb el contrapunt de la cúpula, sota les arrancades de la qual aguaiten quatre contraforts en talús. Completa el volum d'aquesta arquitectura d'autor uns murs baixos flanquejant l'entrada, els quals serveixen d'assentament al penitent o visitant.

L'espai interior unitari, format de la unió de la nau i el creuer, està il·luminat per les finestres laterals practicades en cada un dels murs de maçoneria recoberts de morter. L'espai se sacrilitza tant per l'empremta de l'eix longitudinal, que uneix portada i imatge de l'altar, com pel discret eix vertical, que materialitza la mitja taronja, repetint una variant de l'esquema dels temples jesuïtics. Mentre volums i espais són austers i rotunds, la decoració exterior és d'ascendència morisca dissenyada per l'arquitecte esmentat, amb la porta a manera d'iwán (amb un arc de ferradura apuntat) emmarcada en un 'alfiz' i un relleu que pretén imitar dissenys islàmics, i amb una sanefa de seriada geometria a la cúpula. La certesa que el culte és cristià la testifica l'espaldanya, les creus (fins a quatre) i l'omnipresent campana que anuncia els ritus litúrgics.

Aquesta ermita va córrer el risc de desaparèixer i ser substituïda per l'església que preveia el projecte del "xicotet poblat" o barri "Virge de Loreto", redactat per l'arquitecte Juan Antonio García Solera el 1958 i que acabaria per inaugurar-se el 1964, coincidint amb els "XXV Anys de pau". Però atès que açò no va succeir, la seua presència es va superposar a la silueta urbana d'aquesta nova part de Santa Pola i fins i tot va acabar per donar-li el nom: el calvari de la serra finalitza al barri del Calvari. I si l'ermita, en aquesta última dècada de mil·lenni, s'ha vist revitalitzada en visites i actes religiosos, no és, malauradament, per les excel·lents vistes que des de la seua situació de privilegi es gaudeixen (un balcó sobre el mar), sinó pel caràcter profà i festiu que les celebracions de Setmana Santa han adquirit en tot el món catòlic.

2.3 L'ermita de les Salines, segle XX

Si les anteriors ermites queden lligades amb la població per actes més o menys multitudinaris, la Romeria del Cap i les vies-cruis de Quaresma, un festiu (a l'inici de l'estiu) i un altre de recolliment (al final de l'hivern), l'ermita de les Salines, la més recent de totes, es vincula a la població d'Elx, els qui la van iniciar, i on se celebren especials rituals commemoratius.

Va ser al voltant de 1910 quan es va celebrar l'acte de col·locació de la primera pedra, més concretament el 31 de desembre de 1911, segons el periòdic *La Voz del Pueblo*. La idea d'alçar una església al Tamarit va partir de l'associació elxana que festejava l'arribada de la imatge de la Mare de Déu de l'Assumpció. Els seus representants van sol·licitar la cessió del terreny als propietaris de les salines. No havien transcorreguts dos anys quan les aportacions econòmiques van tocar fons sense que s'hagueren executat més que els fonaments. Davant aquesta situació, el propietari inicial va comprar el sòl i les obres i va decidir finalitzar pel seu compte la xicoteta església. Al gener de 1915 es consagrava el temple.

Aquesta església és la major de les ermites disperses pel terme municipal. La seua planta reproduïx la simbologia cristiana de la creu llatina: el braç llarg configura la nau i els curts els altars, encara que només està habilitat el principal que conté una imatge de la patrona d'Elx. La nau i els braços es cobreixen amb voltes de mig punt mentre que sobre el creuer s'alça una volta semiesfèrica recolzada sobre petxines. Aquest espai unitari es pot il·luminar per les finestres laterals de nau i testeres, així com pel rosetó de l'accés.

Formalment, l'ermita presenta la contradicció de resoldre el seu interior amb pilastres, cornises i motlures d'inspiració clàssica (paraments en blanc i relleus en gris), mentre que en l'exterior les finestres i la porta es tracen amb arcs ogivals que recorden les ascendències medievals i gòtiques que tan poca fortuna van tindre per aquestes terres a finals del segle XIX. Remata el volum cobertes a dues aigües en els braços i a quatre al centre, els

pendents de les quals es revesteixen d'una xapa metàl·lica que no ha de ser molt antiga. Finalment, la façana principal superposa els motius bàsics de tota portada: porta, rosetó i espadanya (amb campana), flanquejats per pilastres de morter i cornises de rajola, la qual cosa li dona un aire eclèctic.

Aquesta església és un temple commemoratiu: es va erigir en memòria de la vinguda i reparició de la imatge de la Mare de Déu un 29 de desembre de 1370. Però també, per a assenyalar-ne el lloc: l'eix longitudinal de l'església enllaça l'altar amb un monòlit a l'arena de la platja del Tamarit, allí on el cèlebre Cantó va trobar l'escultura. Per aquesta raó, cada any, en la mateixa data, se celebra missa en record del miraculós esdeveniment. Però fa ja anys que la litúrgia no té lloc a l'ermita perquè s'ha quedat xicoteta per als devots que s'hi reuneixen. No obstant això, dues plaques recorden aquests esdeveniments: una de l'homenatge realitzat en 1940 i una altra amb motiu del sisé centenari el 1970.

És curiós que quasi totes les ermites que s'emplanten en el medi rural, i no sols aquestes, acaben per definir una imatge típica que es grava en el record de la gent del lloc. Estampa que s'assembla o presenta elements similars d'una comarca a una altra: el volum i forma de la construcció i els seus detalls, la forma del relleu i la ubicació sobre aquest, el contrast de textures i colors amb el medi, o tants altres aspectes que, al final, torna irrepetibles els escenaris que mai no són casuals. L'ermita de les Salines també defineix un marc únic i singular. La seua situació en un dels escassos terrenys secs de les salines, rodejada de muntions de sal i llacunes que varien

de tonalitat, fan que els reflexos de cel i l'església a les basses puguen confondre la realitat amb la imaginació des de certs punts de vista. Amb tota la màgia, l'església mira al mar, a l'espera d'un nou miracle.

2.4 Mirant al mar

Per a acabar m'agradaria portar una reflexió, potser casual, si més no interessant. Tant l'ermita del Cap, com la del Calvari o aquesta última de les Salines estan sota l'advocació d'una Mare de Déu, en una de les seues tantes formes: com a rosari, pietat o assumpció. Les tres construccions són llocs de peregrinatge, en tant que festa, recolliment i commemoració, les dues primeres per als santapolers i l'altra per als elxans. Cap d'elles, però, s'orienta canònicament, amb el presbiteri cap a Terra Santa, sinó que totes miren al sol i al mar, cap a la llunyania d'aquest, com si d'allí procedira tot, o almenys procedira tot allò que els hòmens i les dones que van habitar aquestes terres i van construir aquests xicotets temples van tindre: els seus béns, els seus costums i, qui sap, si les seues arrels.

2.5 Bibliografia bàsica

- BAILE RODRÍGUEZ, Antonio; FALCÓ PÉREZ, Patricio, 1996, Santa Pola, ed. Autors, impr. Gráficas Estilo SC, Alicante.
- BONMATÍ MEDINA, Rafael, 1981, *Santa Pola. Datos históricos y curiosidades*, ed. Autor, Impremta Sierra, Alacant.
- 1983, *Santa Pola. Datos históricos y curiosidades (II)*, ed. Autor, Impremta Sierra, Alacant.
- 1988, *Santa Pola. Datos históricos y curiosidades (III)*, ed. Autor i Ajuntament de Santa Pola, Impremta Sierra, Alacant.
- 1991, *Santa Pola siglo XIX. Temas del pasado para gente del presente*, ed. Autor, Impremta Sierra, Alacant.
- JAÉN I URBAN, Gaspar (dir); MARTÍNEZ MEDINA, Andrés; OLIVA MEYER, Justo; OLIVER RAMÍREZ, José Luis; SEMPÈRE PASCUAL, Armando; CALDUCH CERVERA, Joan, 1999, *Guía de Arquitectura de la provincia de Alicante*, ed. Institut de Cultura Juan Gil-Albert i Col·legi Territorial d'Arquitectes d'Alcant, impr. Such y Serra, Alacant.
- MARTÍNEZ I MEDINA, Andreu, 1987, *Las viviendas sociales de promoción pública en Santa Pola: Grupo del Pósito de Pescadores(1942), Grupo XXV Años de Paz (1957) y Grupo de la Caja de Ahorros (1964)*, treball dirigit per Fernando Gaja Díaz, ETSA-UPV, inèdit.

-- 1999: "De la iglesia nueva a la iglesia rota: un templo academicista", en *Llibre de Festes Patronals*, ed. Ajuntament, imp. Gráficas Bailén SL, Santa Pola, pp. 159-167.

MAS I MIRALLES, Antoni, 1993: "Santa Pola en la premsa il·licitana (1882-1993)", en *Llibre de Festes Patronals*, ed. Ajuntament, impr. Giner, Santa Pola, pp. 161-179.

-- 1996: "El paper de l'Església en la independència de Santa Pola", en *Llibre de Festes Patronals*, ed. Ajuntament, impr. Gráficas Bailén SL, Santa Pola, pp. 77-81.

-- 1998, *La toponimia de Santa Pola (Una aproximació lingüística)*, ed. Ajuntament, impr. Gráficas Antar SL, Alacant.

-- 1999: "La Romeria del Cap (Més dades per a una hipòtesis)", en *Llibre de Festes Patronals*, ed. Ajuntament, Santa Pola, impr. Gráficas Bailén SL., pp. 81-85.

VARELA BOTELLA, Santiago, *Los barrios de viviendas en Alicante y provincia, 1940-1970*, ed. COACV y COPUT, impr. Ingra, Alacant.